

Saf Sûresi 2. Âyet Ekseninde Oksimoron Dindarlık-Bir Tutarsızlık Analizi

Nurullah DENİZER

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Uşak/Türkiye,

nurullah.denizer@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4731-6585>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 02.01.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Yayın Tarihi: 15.06.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Nurullah DENİZER |
Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) International
License

Öz

Tutarlılık; bir kişinin düşünce, inanç, söz ve eylemleri arasındaki bütünlük ve ahengi ifade eder. İnsan karakterinin önemli bir unsuru olan bu özellik, bireyin güvenilirlik, saygınlık ve iç huzuru kazanmasında kritik bir rol oynar. Tutarlılık, sadece bireysel bir erdem olarak değil, toplumsal ilişkilerin sağlıklı şekilde yürütülmesi için de vazgeçilmez olarak değerlendirilmelidir. Zira tutarsızlık, insanlar arasında güven kaybına yol açarak sosyal düzeni zedeler. Bireye ve topluma Allah'ın rızasına muvafık yaşam düzenini bildiren din de insan hayatını anlamlandırma ve şekillendirme sürecinde tutarlılığı ahlâkî bir gereklilik olarak görür. Bu konuda özel bir hassasiyet taşıyan İslâm, inanç-söz-eylem bütünlüğünü bir müminin en önemli özelliklerinden biri olarak tanımlar. Kur'an-ı Kerîm'de, inançlarına aykırı davrananlar eleştirilir ve bu davranışlarının hesabını verecekleri hatırlatılır. Hz. Peygamber de hayatı boyunca bu bütünlüğü örneklemiş ve ümmetine bu doğrultuda yaşamayı öğütlemiştir. İslâm'a göre bir müslüman, inandığını yalnızca dile getirmekle kalmamalı, bunu eylemlerine de yansıtmalıdır. İnanç-söz-eylem tutarlılığı, imanla amel arasındaki bağın somut bir göstergesidir ve kulluğun da bir gereğidir. Bu bağlamda tutarlılık, İslâm'da hem bireysel hem toplumsal bir sorumluluktur. Bununla birlikte tutarlılık, sağlam bir irade ve dirayet gerektiren, sahip olunması zor bir özelliktir. İnanç-söz-eylem ekseninde tutarlılığın sağlanamaması hem birey hem de toplum açısından sonuçları olan tezat bir durum ortaya çıkarır. Bu makalede Saf sûresi 2. âyet çıkış noktası olarak alınmak suretiyle öncelikle Kur'an'ın ve Sünnet'in mümin bireyler için vazgeçilmez bir özellik olarak işlediği tutarlılık ele alınacaktır. Söz konusu tutarlılığın sağlanmadığı durumlar "oksimoron dindarlık" olarak kavramlaştırılacak, oksimoron dindarlığın Kur'an'a ve psikolojiye göre ortaya çıkma nedenleri ve bu tür bir yaşantının birey ve toplum için doğuracağı sonuçlar değerlendirilecektir. Sonuç kısmında ise oksimoron dindarlığın oluşmasının önüne geçilebilmesi için önerilerde bulunulacaktır. Bu suretle tutarlılığın müslüman bireyler için önemine dair farkındalık oluşturmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İnanç, Eylem, Tutarlılık, Oksimoron.

Atıf

Denizer, Nurullah. "Saf Sûresi 2. Âyet Ekseninde Oksimoron Dindarlık-Bir Tutarsızlık Analizi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 8/1 (2025), 35-51. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611949>

Oxymoron Religiosity in the Context of the 2nd Verse of Surah al-Saff - An Inconsistency Analysis

Nurullah DENİZER

Assoc. Prof., University of Uşak, Faculty of Theology, Department of Tafsîr, Uşak/Türkiye,
nurullah.denizer@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4731-6585>

Research Article

History

Received: 02.01.2025

Accepted: 05.05.2025

Published: 15.06.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declare that have no competing interests.

Copyright

© Nurullah DENİZER |
Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) International
License

Abstract

Consistency refers to the integrity and harmony between a person's thoughts, beliefs, words and actions. This quality, which is an important element of human character, plays a crucial role in the individual's attainment of credibility, respectability and inner peace. Consistency should be seen not only as an individual virtue, but also as indispensable for the healthy management of social relations. For inconsistency leads to a loss of trust between people and damages the social order. Religion, which informs the individual and society about the order of life in accordance with Allah's consent, also sees consistency as an ethical necessity in the process of giving meaning to and shaping human life. Islam, which is particularly sensitive in this regard, defines the integrity of belief, speech and action as one of the most important characteristics of a believer. In the Qur'ân, those who act contrary to their beliefs are criticised and reminded that they will be held accountable for their actions. The Prophet Muhammad also exemplified this integrity throughout his life and advised his Ummah to live in this way. According to Islam, a Muslim should not only express his faith but also reflect it in his actions. The consistency of belief-speech-action is a concrete indicator of the link between faith and action and a requirement of servitude. In this context, consistency is both an individual and a social responsibility in Islam. However, consistency is a difficult quality that requires strong will and perseverance. Failure to achieve consistency in the belief-speech-action axis leads to a contradictory situation with consequences for both the individual and society. This article discusses consistency, which the Qur'ân and the Sunnah treat as an indispensable quality for believers, based on verse 2 of Sûrah al-Şaff. The situations in which this consistency is not achieved will be conceptualised as 'oxymoron religiosity', the reasons for the emergence of oxymoron religiosity according to Qur'ân and psychology, and the consequences of such a life for the individual and society will be evaluated. Finally, suggestions will be made to prevent the occurrence of oxymoron religiosity. The aim is to raise awareness of the importance of consistency for Muslim individuals.

Keywords: Tafsîr, Belief, Action, Consistency, Oxymoron.

Cite as

Denizer, Nurullah. "Oxymoron Religiosity in the Context of the 2nd Verse of Surah al-Saff - An Inconsistency Analysis". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 8/1 (2025), 35-51. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611949>

Giriş

Din, yalnızca soyut kavramlar dünyasında değil aynı zamanda eylemler üzerinde de belirleyici bir rol oynadığı için hayatın güncel boyutu ve aksiyon alanında da son derece etkilidir. Bir yandan insanlara inançla ilgili bilgiler sunan din, diğer yandan onlara ölüm sonrası hayatta huzur ve mutluluğa ulaşabilmeleri için dünya hayatında yapmaları ve sakınmaları gereken eylemler konusunda da rehberlik eder. Bu nedenle dinin vadettiği ahiret mutluluğu, yalnızca ona iman eden ve bu imanın getirdiği sorumlulukları yerine getirenler için mümkündür. Dinin bu yapısı, inanç ve eylemler arasında önemli ve ayrılmaz bir bağın gerekliliğini ortaya koyar. Din, insandan hayatının teorik (iman/inanç) ve pratik (amel/eylem) alanları arasında uyum sağlamasını talep eder.

İnanç, söz ve eylem arasındaki tutarlılık, tüm ahlâkî öğretiler ve dinler tarafından bireylerde bulunması gereken temel bir özellik olarak vurgulanır. Çünkü bir kişinin herhangi bir inancı, öğretiyi ya da ideolojiyi kendi hür iradesiyle kabul etmesi, aynı zamanda kabul ettiği bu değerlerin gereklerini yerine getireceğini taahhüt ettiği anlamını da taşır. Bu sebeple bir inanca sahip olan kişinin dindarlığının Allah katında değer bulabilmesi, inandığı dinin kurallarıyla uyumlu bir yaşam sürmesine ve bu uyumu sürdürebilmesine bağlıdır. Bu bağlamda tutarlılık, kendini dindar olarak tanımlayan bireylerde bulunması gereken en önemli niteliklerden biridir. Bununla birlikte inanç ve eylem arasında tam bir uyum yakalamak ve bu uyumu yaşam boyu sürdürebilmek çoğu zaman kolay değildir. Zira insan, hayatı boyunca çeşitli durumlar ve çevrelerle karşılaşır; bazen dünyevî çıkarlar elde etmek amacıyla bilinçli olarak, bazen zorunlu hissettiği için isteksizce, bazen nefsinin meşrû olmayan arzularına karşı koyamadığı için, bazen de farkında olmadan inançlarına ters düşen davranışlar sergileyebilir. İnsanın değerini, yaptığı veya yapmadığı eylemlerin ve tercihlerin belirlediği düşünülecek olursa inanan bir kimsenin Allah karşısındaki konumunu, onun inancı ile eylemi arasındaki tutarlılık seviyesinin belirleyeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Allah'ın dininin Hz. Peygamber vasıtasıyla insanlığa bildirilen nihâî formu olan Kur'an-ı Kerîm, insanlara varlık sebeplerini bildiren ve yaratılışlarına uygun bir hayat sürebilmeleri için hem maddi hem de manevi boyutta rehberlik eden bir kitaptır. Bu rehberlik temel olarak insanların doğru bilgiye sahip olmasını, bu doğru bilginin onları doğru inanca sevk etmesini ve bu inancın gereklerinin pratik hayata yansımaları sağlamaya yöneliktir. Söz konusu bu aşamalardan herhangi birinde oluşacak aksaklık/eksiklik, yani sahih/sağlıklı bilgiyi elde etmemek/edememek, buna bağlı olarak doğru inanca sahip olmamak veya doğru inanca sahip olunsadahi pratik hayata bu inancın gerektirdiği eylemlerin yansıtılamaması, insanın kendisinden ulaşması istenilen noktaya varmasını zorlaştıracaktır. Onu bu noktaya yaklaştıracak olan ise inancı ile eylemi arasındaki bütünlük ve tutarlılığı sağlaması olacaktır.

İnanç ve eylem arasındaki tutarlılık, İslâm'ın önem verdiği ilkelerinden biridir. Gerek Kur'an-ı Kerîm'de gerekse hadis külliyyâtında bir yandan inançların eylemlerle örtüşmesi gerektiğine vurgu yapılırken diğer yandan inanç ile eylem arasında meydana gelen uyumsuzluklar eleştirilmektedir. Bu bağlamda Saf sûresi 2. âyette zikredilen ve çalışmamızın çıkış noktası olan: *"Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?"* sorusu, inanç-eylem tutarsızlığı hususunda güçlü bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bu âyet insanları, inançlarını sözle ifade etmekle yetinmeyip aynı zamanda bu inançların gerektirdiği eylemleri yerine getirmeye çağırılmaktadır. Ancak modern çağda dindarlıkla ilgili olarak ortaya çıkan bazı kavramsal ve davranışsal çelişkiler, dinî yaşantının teoride ve pratikte ayrışmasına neden olmuştur. Bu çelişkiyi *"oksimoron dindarlık"* kavramı ile ifade etmenin uygun olduğu düşünülmektedir.

İnanç-eylem tutarlılığına yönelik vurgu, İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren tefsir ve kelâm literatüründe geniş bir yer bulmuştur. Özellikle Kur'an'ın ahlâkî mesajları, müminlerin söz ve davranışlarında dürüst, tutarlı ve ahlâka uygun bir hayat sürmelerini teşvik etmektedir. İslâm ahlâkında ahlâkî tutarlılık, itikadî ve amelî olmak üzere iki ana düzlemde kendini gösterir. Bu iki düzlemin her birinde -ve idealde ikisinde birden- Kur'an ve Sünnet'te temellendirilen ahlâkî ilkelere bilinçli bir kabul ve kararlılıkla bağlı kalmak ve taviz vermeksizin yaşama yansıtmak, İslâm ahlâk anlayışının en temel esaslarından kabul edilir.¹ Bu bağlamda, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hadislerinde de inanç ve eylem tutarlılığına dair güçlü vurgular bulunmaktadır. Bu nedenle, İslâm düşünce geleneğinde, inandığını söyleyen fakat bu inançlara göre hareket etmeyen bireylere yönelik eleştiriler köklü bir temele dayanır. Örneğin; münafıkların davranışlarını eleştiren âyetler, inanç ve eylem arasındaki uyumsuzluğun sadece bireysel bir problem değil aynı zamanda toplumsal bir sorun olarak da görüldüğünü ortaya koyar. Son dönemlerde ise özellikle modernleşme, sekülerleşme ve bireyselleşme gibi kavramlarla ifade edilen toplumsal değişimlerin etkisiyle, dindarlığın içsel bir tutarlılık sergilemek yerine, bazen gösteriş ve biçimsellik üzerine kurulu bir yaşam tarzı olarak insanların yaşantılarından aksettikleri gözlemlenmektedir.

¹ Ahmet Sait Sıcak, "İlkelilik Ahlakı Açısından Kur'an'da Uhud Gazvesi'nin Anlatımı ve Şûrâ Prensibi", 10. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi Tam Metin Kitabı, ed. Ender Eyuboğlu - Sami Baskın (Rize: Saybilder Yayınları, 2018), 621. Ayrıca bk. Fatma Yüce, "Ahlakta Tutarlılık ve Denge Modeli: Aşırılık ve Eksiklik Ortasında, Objektif ve Bütüncül Bir Yaklaşım", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 23/3 (Aralık 2019), 1261.

Bu durum, dindarlık kavramının iinin boşaltıldığı ve inançla bağdaşmayan davranışların arttığı bir sosyal olguya işaret eder.

İnanç-eylem/iman-amel ilişkisi üzerine literatürde çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu alışmalar genel itibariyle iman ve amelin tanımı, bu ikisi arasındaki ilişki, yapılan amellere göre imanın artıp eksilmesi, amelin imandan bir cüz olup olmaması, ameli imanına uymayan kimsenin hükmü, iman-amel ilişkisinin yeis, ahlâk, büyük günah, şefaât ve yevmü'l-âhir gibi kavramlarla ilişkisi ve bazı âlimlerin iman-amel ilişkisine dair yaklaşımlarını ele almaktadır.² İnanç-eylem/iman-amel tutarlılığının, inanan bir bireyde bulunması gereken başat bir özellik olması gerektiği bakımından incelenecek olması, söz konusu tutarlılığın bulunmaması halini nitelemek üzere bir kavram denemesi yapılacak olması ve inanç-eylem tutarsızlığının sebepleri ve sonuçlarına dair değerlendirme ve tespitlerde bulunulacak olması çalışmamızın özgün yanını oluşturmaktadır.

Nitel yöntem kullanılarak hazırlanmış bu alışma, Saf sûresi 2. âyetten hareketle İslâm'da inanç-eylem tutarlılığının yeri ve önemini analiz etmeyi, mezkûr tutarlılığın olmaması durumunu ifade etmek üzere "*oksimoron dindarlık*" kavramını teklif etmeyi ve bu olgunun nedenlerini ve sonuçlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca oksimoron dindarlığın, bireylerin dinî yaşantıları üzerindeki etkilerine ve bu tutarsızlığın hem ahlâkî hem de toplumsal boyuttaki sonuçlarına dair değerlendirmelerde bulunulacaktır. Çalışma, Kur'an'ın öğretilerini çağdaş dindarlık eleştirisiyle buluşturarak, inanç ve eylem arasındaki tutarlılığın dinî yaşantıda ne kadar merkezi bir role sahip olduğunu yeniden vurgulamayı hedeflemektedir.

1. Saf Sûresi 2. Âyet ve Tutarlılık

Tutarlılık, farklı disiplinlere göre çeşitli şekillerde tanımlanmış bir kavramdır. Konumuzla ilgili tanımlara bakıldığında tutarlılığın, "bir kimsenin kendi ilkelerine, inançlarına uygun hareket etmesi. Sözleri ile hareketleri arasında çelişki ve farklılık olmaması"³ olarak tanımlandığı görülmektedir. Başka bir tanım ise tutarlılığı, "ahlâkî anlamda, yaşamın pratik eylemlerle ilgili boyutunun evrensel bir ahlâk yasasına tâbi kılınması, kişinin her koşul altında yasaya uygun düşen eylemler gerçekleştirme durumu"⁴ şeklinde tarif etmiştir. Bu durumda tutarsızlık da ilkeleriyle çatışma, söz ile davranışın birbirini tutmaması,⁵ diğer bir deyişle inanç-söylem-eylem arasındaki istikrarsızlık ve uyumsuzluk halini ifade eder. Bu tanımlardan, inandığı değerlerle ve söylediği sözlerle mutabık davranışlar sergileyen kimselerin *tutarlı* vasfı ile nitelenebileceği anlaşılmaktadır. İkinci tanımda zikredilen *evrensel ahlâk yasasının* inanan bir kimse için vahye/Kur'an'a karşılık geldiği açıktır. Söz konusu tutarlılık, Kur'an'ın kendine tâbi olanlardan sahip olmalarını beklediği bir nitelik iken tutarsızlık ise gerek Kur'an'da gerekse Sünnet'te yerilmektedir.

"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri neden söylüyorsunuz?" meâlindeki Saf sûresi 2. âyet, bilgi-inanç-söylem-eylem tutarlılığını sağlamanın, inananların önemli bir özelliği olduğuna işaret eden âyetlerin başında gelmektedir. Nitekim âyetin nüzûl sebebi olarak kaynaklarda nakledilen rivayetler de bu çıkarımı desteklemektedir. Kaynaklarda bu âyetin, Allah'ın çok hoşnut edecek ameli öğrenip bunu yapmak isteyen, ancak aynı sûrenin 4., 10. ve 11. âyetinde bu amelin Allah yolunda cihad olarak bildirilmesinden hoşlanmayıp bunu yapmayan kimseler hakkında indirildiği nakledilmektedir.⁶ Taberî (ö. 310/923) bu

² Celal Kırca, "Bir Âyetin Işığında Molla Hüsrev'de İman-Amel Münasebeti", *Diyanet İlmi Dergi* 24/1 (1988), 37-46; Mevlüt Güngör, *Kur'an Penceresinden İman, Amel, Hayat, Ahiret ve Kainat'a Bakış* (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995), Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2000); Ahmet Ak, "Ebu'l-Müin en-Nesefî'ye Göre İman-Amel İlişkisi", *Dinî Araştırmalar* 8/24 (2006), 245-252; Talip Özdeş, "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 5-21; Ömer Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007); Resul Öztürk, "Kelâmî Açıdan Ümitsizlik (Yeis) ve İman-Amel İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 43-56; Hasan Gümüşoğlu, "İmanın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel ile İlişkisi", *Diyanet İlmi Dergi* 44/2 (2008), 127-144; Nurullah Kayışoğlu, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Fatiha ve Bakara Sûreleri erevesinde Bilgi İman Amel İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 85-98; Hasan Türkmen, "Şemsuddîn es-Semerkandî'de İman-Amel İlişkisi", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 21-39; Mehmet Bağış, "Mezhebî Tefsirlerde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şefaât Meseleleri (Zemahşerî, Tabersî, Râzî Örneğinde)", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/28 (2020), 885-905; Sayın Dalkıran - Deniz Baykan, "Gazzâlî'nin İman-Amel Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi* 25/85 (2021), 377-400; Nisa Derya Demir, "Kur'an'da el-Yevmü'l-Âhir İfadesi ve İman-Amel İlişkisi Açısından İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2021) 103-132; Ahmet Özbay, "Saf Sûresi 2. ve 3. Âyetler Bağlamında İnsanın Söz-Eylem Tutarsızlığı", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/1 (2021), 209-236; Talip Özdeş, "Amelin İmandan Bir Cüz Olup Olmadığı Problematikliği (Kur'an ve Sünnet Merkezli Bir Değerlendirme)", *Tafsir Dergisi* 1/1 (2021), 51-64; Fethi Demir, "İman-Amel İlişkisi ve Bunun İnsan Davranışlarına Etkileri (Es'arilik Özelinde)", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 10 (2022), 69-88; Hatice Polat, "Mu'tezilî Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekb-i Kebîre'nin Durumu", *Mutalaa: Karabük İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2022), 74-94; Nazım ınar, "İman ve Salih Amelin Güzel Ahlak Üzerindeki Etkisi", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/2 (2023), 524-538.

³ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 412.

⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 860.

⁵ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 412.

⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 22/606-608; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûl'l-Kur'an*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 447; Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1422/2002), 263.

âyetin cihad zamanı müslümanlara yardım edeceklerini vaad eden münafıklar ve yapmadıkları iyi işleri yapmış gibi anlatarak övünen müslümanlar hakkında indirilmiş olduğuna dair haberler zikretse de birinci görüşü tercih etmiştir.⁷ Nüzûl sebeplerinden hangisi kabul edilecek olursa olsun âyetin yapmayacağı şeyi söyleyen veya bir işi yapacağını vadettiği halde yapmayanlara hitâb ettiği açıktır. Böyle bir davranışın Allah katında nasıl karşılanacağı ise bir sonraki âyette: *"Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında büyük nefretle karşılanan bir davranıştır."*⁸ şeklinde beyân edilmiştir. Dolayısıyla bu âyetleri, söylem ve eylemin tutarlılık arz etmemesinin Allah katında kerih görüldüğünün delili olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim tefsir kaynaklarında âyetin bu yönüne vurgu yapan açıklamalar bulunmaktadır.

Saf sûresi 2. âyetin bütün müminler hakkında gelmiş olabileceğini söyleyen Mâtürîdî (ö. 333/944), her müminin imanı nedeniyle Allah'a itaat etmesi ve O'na teslim olma konusundaki ahdine vefâ göstermesi gerektiğine inandığını, bu vefâyı göstermediği durumda ise yapacağı her yanlışın onu bu âyetin kapsamına dâhil edeceğinden korkulması gerektiğini ifade etmiştir. Zira Allah'ın buğzuna uğrayan kişi muhakkak azaba uğrar. Bununla birlikte ona göre, samimi bir imana sahip olan ancak amellerinde bazı eksik ve hataları bulunan kimselerin hepsinin durumu bir değildir. Bu kimselerin, yanlış ve eksiklerinin mertebesine göre korku yaşamaları gerekir.⁹ Zemahşerî'ye (ö. 538/1143) göre bu âyet yalan söylemeyi ve verilen sözde durmamayı da kapsamaktadır. 3. âyetteki مَنَّا كَبْرَ/büyük bir nefret lafzı taaccüp manası içermektedir ki bu da durumun vahametini ortaya koymaktadır. Öyle ki burada مَنَّا/nefret, kin lafzının tercih edilmesi, bu lafzın nefret ve kinin en şiddetli ve mübalağalı halini kastetmesinden dolayıdır.¹⁰ Zemahşerî'nin ilgili görüşünü aynen aktaran Râzî (ö. 606/1210), bu âyetin müminlere hitaben indirildiğinin de söylendiğini, onların Allah'a itaat, teslimiyet ve huşûyu tam olarak yerine getireceklerine inandıklarını belirtmiştir. Ancak onlar bu hususları tam olarak uygulayamayınca, yaptıkları her zellenin/hatanın bu âyetin kapsamına girecek olması muhtemel hale gelmiş olur.¹¹ Kurtubî (ö. 671/1273), söz konusu âyetteki soruyu; bir kimsenin yapmadığı yahut yapmayacağı iyi şeylere dair söylediği sözlerle karşı bir azar ve red olarak değerlendirmiştir. Ona göre böyle bir kimsenin söylediği şeyler geçmişe yönelik ise yalan, geleceğe yönelik ise sözünde durmamak olur ki her ikisi de yerilmiş davranışlardır.¹² İbn Âşûr (ö. 1393/1973) da Saf sûresinin maksatlarından ilkinin, insanları sözlerinden dönmeme ve dinin yüklemiş olduğu sorumlulukları yerine getirme hususunda uyarmak olduğunu beyân etmiştir.¹³ Saf sûresinin, müslümanların vicdanında ve karakterinde bulunması gereken ahlâkî yapıyı ortaya koyduğunu ifade eden Seyyid Kutub (1906-1966), sûrenin 2. ve 3. âyetlerinin, bir müslümanın sahip olması gereken en temel karakter özelliklerinden biri olan doğruluk ve dürüstlüğü kesin bir şekilde işaret ettiğini belirtmekte, bunun da müslüman bireyde, söylem-eylem birlikteliğiyle gerçekleşeceğini ifade etmektedir.¹⁴ Mevdûdî (1903-1979) de bu âyetlerin umumi ve yukarıda zikredilen nüzûl sebepleri ile bağlantılı olan hususi olmak üzere iki anlamı olduğunu ifade etmiştir. Âyetlerin umumi anlamı; hakiki müslümanın söylediği söz ile yaptığı işin birbiriyle tutarlılık arz etmesi, söylemiş olduklarını fiiliyata geçirmesi gerektiğidir.¹⁵

İşârî tefsirler, bu âyette zemmedilen fiilin Allah'a karşı verilmiş olan iman sözünün gereklerini yerine getirmeme anlamına geldiğini daha net bir şekilde ifade etmişlerdir. Kuşeyrî (ö. 465/1072) bu âyetin tefsirinde bütün kullara karşı sözden dönmenin çirkin bir davranış olduğunu, Allah'a verilen sözden dönmenin ise daha çirkin bir davranış olduğunu ifade etmiş; Allah'ın *"Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır."* âyetinde yaptığı tehdidi başka hiçbir davranış için yapmadığını beyân etmiştir.¹⁶ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ise bu âyet için yaptığı açıklamada iman iddiasında bulunan birinin, bu iddianın gereği olarak yapmayacağı şeyleri söylemekten uzak durması gerektiğini, bunu yapmaması durumunda o kimsenin imanının hakikatinden bahsedilemeyeceğini söylemiştir. Bunun Allah katında büyük bir nefretle karşılanmasının sebebi, yalan söylemenin imanın kemâli bir yana onun ilk

⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/609.

⁸ es-Saf 61/3.

⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fâtıma Yûsuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004), 5/117-118.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998), 6/102-103. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. (Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1409), 8/108.

¹¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 29/312.

¹² Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 20/437.

¹³ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 28/173.

¹⁴ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an*, (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1423/2003), 6/3553-3554.

¹⁵ Ebû'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 6/263-264.

¹⁶ Ebu'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. Abdullatif Hasen Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 3/314.

adımlarından biri olan mürüvvete (erdemli ve ahlâkî davranışlar) bile aykırı olmasıdır. Asıl iman, fitrata ve dosdoğru dine dönmeyi gerektirir ki bu da tüm erdemlere sahip olmakla gerçekleşir. Bu nedenle sözünden dönen veya yapmayacağı işi vadeden kimse, imanının ilk aşamalarından olan mürüvvete sahip olmadığı için hakiki bir imana da sahip olamaz.¹⁷

Müfessirlerin Saf sûresi 2. ve 3. âyete dair yapmış oldukları değerlendirmelerden çıkarılabilecek sonuç, müslüman bir bireyin sahip olması gereken temel özelliklerden birinin söylem-eylem tutarlılığı olduğudur. İman sahibi bir kimse yapmamış olduğu şeyleri söylememeli ve yapmayacağı şeyler hakkında vaatle bulunmamalıdır. Zira bu, Allah katında büyük bir nefret ve kine sebep olan bir davranıştır. Söz konusu tutarlılığın insanlara karşı olan davranışlarda olduğu gibi Allah’a karşı olan sorumluluklarda da söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Zira iman eden bir kimse aynı zamanda, Allah’ın kendisi için vahiy ile sınırlarını çizdiği yaşam tarzına uygun davranmayı da taahhüt etmektedir ve bu taahhüt onun inanç-söz-eylem tutarlılığını sağlamasını gerektirmektedir.

2. Kur’an’da ve Sünnet’te Tutarlılık

Müslümanlarda bulunması gereken bir özellik olarak tutarlılığa, konuya doğrudan ve net bir şekilde temas etmesinden ötürü yukarıda müstakil olarak ele aldığımız Saf sûresi 2. ve 3. âyetlere ilaveten hem Kur’an’daki başka âyetlerde hem de Hz. Peygamber’in sünnetinde değinilmektedir.

2.1. Kur’an’da Tutarlılık

“Allah’ın kitabını (Tevrat’ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyi ve güzel şeyler yapmayı nasıl emredebiliyorsunuz? Hiç düşünmüyor musunuz?” (el-Bakara 2/44) âyeti, başkalarına iyilik yapmayı emrettikleri halde kendilerini bir nevi bundan muaf tutan, yani başkalarına emir ve tavsiyede bulundukları hususları kendi hayatlarına tatbik etmeyen; davranışları, bildikleri ve söyledikleriyle uyum sağlamayan kimseleri kınamaktadır. Bir yandan söylem ile eylemin birbiriyle tutarlı olması gerekliliğine vurgu yapan bu âyet diğer yandan bu tutarlılığın sağlanamaması durumunun toplumsal açıdan da sorunlar doğurabileceğini ifade etmektedir. Âyetin sonundaki ifadede bu durumun, insana verilen akli kullanmaması neticesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır ki bu da insanda söylem-inanç-eylem uyumunun bulunmamasının hem dinî açıdan hoş görülme-yen hem de akla uygun olmayan bir davranış olduğu anlamına gelmektedir. Râzî, bu âyetle ilgili olarak başkalarına emrettiği iyiliği yapmaktan gâfil olmanın aklen çirkin olduğunu dile getirmektedir. Zira başkalarını iyiliğe, güzelliğe ve hayra yönlendiren kişinin bunları kendisi için istememesi akla uygun bir durum değildir. Böyle bir durumun toplumsal sonuçlarına da değinen Râzî, yapmadığı şeyleri başkalarına tavsiye etmenin, dinî konular hususunda insanları umursamazlığa sevk edeceğini düşünmektedir.¹⁸ Bu durumun toplumun önde gelen, tanınmış, günümüz tabiriyle “fenomen” kimselerinde görülmesi ve bilhassa dinî meseleler hakkında topluma yön veren kimselerin şahsında müşâhede edilmesi, söylem-eylem tutarsızlığının toplumda daha büyük yaralar açmasına neden olacaktır. Zira söylem-eylem bütünlüğü olarak ifade edilmesi mümkün olan genel geçer ahlâkî kurallardan birine riayet etmedikleri için yahudileri tenkit eden bu âyet, bir taraftan yahudi din bilginlerinin bu tutarsız ve samimi-yetsiz tavırlarını dile getirirken diğer taraftan İslâm toplumu, bilhassa da müslüman din önderleri ve âlimleri için de bir uyarı niteliği taşımaktadır.¹⁹ İnsanların bu uyarıyı göz ardı eden şahsiyetler nezdinde gördüğü tutarsızlık genellikle kişinin kendi eksikliğine verilmemekte, -bazı kimseler/kesimler tarafından- dine karşı olumsuz tavır geliştirmek için bir argüman olarak kullanılmaktadır.

“Kendilerine Tevrat’ı taşıma sorumluluğu verilip de onu taşımayanların durumu, kitaplar taşıyan eşeğin durumu gibidir.” (el-Cuma 62/5) âyetinde, Tevrat ile yükümlü tutuldukları halde bu yükümlülüğü yerine getirmeyen yahudiler kitap taşıyan eşeklere benzetilmiştir.²⁰ Buradaki hitap her ne kadar yahudilere olsa da açıktır ki bu âyet, iman etmek suretiyle yüklenmiş olduğu sorumluluğun farkında olmayan yahut bunu önemsemeyen ve gerekli hassasiyeti göstermeyen tüm insanları muhatap almaktadır.²¹ Zira nasıl ki yahudiler iman ettikleri Tevrat’tan ve onun içermiş olduğu hükümlerden sorumlu iseler daha sonraki dönemlerde İncil’e ve Kur’an’a iman etmiş kimseler de aynı şekilde iman ettikleri ilâhî buyruğun içeriğini bilmek, anlamak ve yaşantılarına geçirmekle sorumludurlar. Her ne kadar böyle kimseler âyette kitap yüklü eşeklerle bir tutulsa da aslında onların durumlarının daha kötü olduğu da düşünülebilir. Zira eşeğin, kendisine yüklenen yükün kıymetini ve mahiyetini bilme gibi bir kabiliyeti, dolayısıyla sorumluluğu da yoktur. İnsan ise akıl sahibi bir varlık olarak kendisine verilen emaneti, yüklenen sorumluluğu bilmek ve gereklerini yerine getirmekle mükelleftir. Dolayısıyla iman sahibi bir kimsenin bu iman gerekliliklerini yerine

¹⁷ Muhyiddin Muhammed b. Alî İbnü’l-Arabî, *Tefsîru Muhyiddîn b. Arabî* (b.y., y.y., ts.), 2/309.

¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 3/49.

¹⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/116.

²⁰ Nâsırüddin Ebû Sa’îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 5/211.

²¹ Ayrıca bk. el-Bakara 2/101; Âl-i İmrân 3/187.

getirmek, inancı ile eylemi arasındaki bütünlük ve tutarlılığı sağlamak gibi bir sorumluluğu bulunmaktadır. Nitekim Râzî sözü fiilin, ilmi de amelin tamamlayacağını ifade etmiş, eyleme yansımayan söz boş söz, amele yansımayan ilmi de yağmur vermeyen buluta benzeterek sözün eylemle ilmin de amelle bütünlük ve tutarlılık arz etmesi gerektiğini vurgulamıştır.²² Âyetteki benzetmeden hareketle değerli eşya taşımanın eşeğe bir değer katmadığı gibi eylem alanına yansımayan imanın da sahibine çok bir fayda sağlamayacağı söylenebilir. Hatta bu durum, yapılması veya uzak durulması gerektiği bilindiği halde uygulanmayan eylemler içeriyorsa bunun fayda bir yana sahibine bir vebal getireceği de açıktır. İman sahibi olmakla elde edilmek istenilen sonuca ancak söz konusu iman gerektirdiklerinin aksiyon alanına yansıtılması ile ulaşılabilir.

“Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?” (eş-Şuarâ 26/225-226) âyetinde, Hz. Peygamber’i kâhin ve şair olarak niteleyenler eleştirilmekte, şairlerin bilip bilmedikleri her konuya dalan, sözleriyle yaptıkları birbirini tutmayan kimseler olduğu bildirilerek Hz. Peygamber’in onların bu iddialarından berî olduğuna işaret edilmektedir. Bu âyette bahis konusu edilen şairlerin tutarsızlıkları her ne kadar iman-amel bağlamında olmasa da tutarsızlığın hoş görülmeleyen bir davranış olduğunu belirtmesi açısından dikkat çekicidir. Nitekim bir sonraki âyette iman edip sâlih amel işleyenlerin, şairler için zikredilen bu olumsuz özelliklerden istisna tutulması, söz-eylem/iman-amel uyumunun önemine ve değerine bir işaret olarak değerlendirilebilir.

2.2. Sünnet’te Tutarlılık

Tutarlılık, Hz. Peygamber’in sünnetinde de imanlı kimselerin sahip olması gereken bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Aişe’den (ö. 58/678) nakledilen “Peygamberin ahlâkı (yaşayışı), Kur’an’dan ibaretti.”²³ rivayeti, Hz. Peygamber’in her konuda olduğu gibi tutarlılık konusunda da müslümanlar için en güzel örnek olduğunu bildirmektedir. Hz. Aişe’nin bu tespiti, Hz. Peygamber’in tüm tutum ve davranışlarının kendisine gönderilen vahiyle tam bir uyum ve tutarlılık içerisinde olduğunu beyan etmesi açısından önemlidir.

Hz. Peygamber’in hadislerinde, müslümanların inanç ve eylemlerinde tutarlı olmaları gerektiğine doğrudan veya dolaylı olarak sıkça vurgu yapıldığı görülmektedir. Örneğin, “Hiçbir kul, kıyamet gününde ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne yaptığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bedenini nasıl yıprattığından sorulmadıkça bulunduğu yerden kıpırdamaz.”²⁴ hadisi, içermiş olduğu farklı mesajlarla birlikte ilim, iman ve amel arasındaki bütünlük ve tutarlılığın sağlanmasının önemine de işaret etmektedir. Bu hadiste, insanın mahşer gününde muhatap olacağı sorulara yer verilmektedir ve bu sorulardan birisinin içeriğini, onun sahip olduğu bilgiyle ne gibi ameller işlediği oluşturmaktadır. Her birey, elbette yalnızca sahip olduğu bilgiden sorumludur. Bununla birlikte, bilgi seviyesi ne olursa olsun, herkesten öğrendiklerini pratik hayatta uygulaması beklenir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in: “Allah’ım, fayda vermeyen ilimden, kabul edilmeyen duadan, ürpermeyen kalpten ve doymayan nefisten sana sığınırım.”²⁵ duasını da konuyla bağlantılı olması bakımından zikretmek gerekir. Bu duada dile getirilen “fayda vermeyen ilim” sözü ile kişinin davranışlarını etkilemeyen, yani amele dönüştürül(e)meyen bir ilim kast ediliyor olsa gerektir.²⁶ Hülâsa bu hadis; ilimle amel edilmedikçe, teori pratiğe yansıtılmadıkça ve sahip olunan bilgi ile eylemler uyum içinde olmadıkça, o ilmin kişiye bir fayda sağlamayacağını vurgulamaktadır. Bildiği halde bu bilgiyi davranışa dönüştürmeyen, hatta sanki bu bilgiye sahip değilmişçesine tersine davranan kimselerin durumu ise başka bir hadiste açıkça ifade edilmiştir.

“Şüphesiz ki ümmetimin müflisi; kıyamet günü namaz, oruç ve zekât gibi ibadetlerin sevabıyla gelen; ancak birine sövmüş, diğerine zina iftirasında bulunmuş, bir başkasının malını yemiş, birinin kanını dökmüş, diğerini dövmüş kişidir. Bu sebeple yaptığı iyiliklerin sevabı hak sahiplerine dağıtılır. Üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları tükenirse, hak sahiplerinin günahları kendisine yüklenir ve ardından cehenneme atılır.”²⁷ hadisi, sahip olduğu iman gereklilerinin ibadet kısmını yerine getirdiği halde sosyal alanda diğer insanlara karşı yükümlü olduğu ve yine imanının gereği olan davranışların aksini sergileyenlerin kötü akıbetini haber vermektedir. Hadisten anlaşılmaktadır ki İslâm’ın insana yüklemiş olduğu bireysel sorumlulukların yerine getirilmesi tek başına yeterli olmamakta, müslümanın kurtuluşa ulaşabilmesi için sosyal sorumluluklarını da yerine getirmesi gerekmektedir. Zira insana sevap kazandıran

²² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 2/201.

²³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006), “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 139; Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Râid b. Sabrî İbn Ebî Alefe (Riyad: Dâru’l-Hadâra, 1436/2015), “Tetavvu”, 26.

²⁴ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978), “Kiyâmet”, 1.

²⁵ Müslim, “Zikr”, 73; Tirmizî, “De’avât”, 69.

²⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), 1/416.

²⁷ Müslim, “Birr”, 59.

ibadetler gibi sosyal ilişkilere dair düzenlemeler de vahiy ile yapılmıştır ve insanın bu ikisine de aynı ölçüde değer vermesi, her ikisini de aynı şekilde uygulamaya geçirmesi gereklidir. Bir bütün olan dinin emirlerinin bir kısmı yerine getirilirken diğer kısmına aynı ihtimamın gösterilmemesi açıktır ki bir tutarsızlık oluşturacaktır. Öyle ki sosyal alana dair dinin emirlerine riayet etmemekten kaynaklanan bu tutarsızlık, bireysel ibadetlerin ifa edilmesiyle kazanılmış olan sevapları heba edecek kadar menfi sonuçları beraberinde getirmektedir.

“İsrâya götürüldüğüm gece dudakları ateşten makaslarla kesilen ve her kesildikçe dudakları tekrar uzayan bir topluluğun yanından geçtim. ‘Bunlar kimlerdir ey Cebrail?’ diye sordum. ‘Bunlar yapmadıkları şeyleri söyleyen, Allah’ın kitabını okuyup da amel etmeyen ümmetinin hatipleridir.’ dedi”²⁸ hadisi ise Kur’an’ın kendisinden istediklerini bildiği halde bu bilgiyi eyleme yansıtmayan, aynı zamanda yapmadığı şeyleri de söyleyerek bir tutarsızlık ortaya koyan, üstelik bunu hatip/din adamı sıfatıyla yapan kimselerden bahsetmektedir. Bilgi-iman-amel tutarlılığı elbette ki tüm inananların sahip olması gereken bir özelliktir. Bununla birlikte din adamlarının, din eğitimi ve öğretiminde bulunanların, topluma dinî alanda yön veren kimselerin bu tutarlılığı sağlamaları temsil ve örnek olma açısından bir kat daha önem arz etmektedir. Aksi durum, daha önce de değinildiği gibi, dışarıdan bakan gözler nezdinde müslüman kimliğinin ve imajının zarar görmesi ve değersizleşmesine kapı aralayacaktır.

el-Bakara 2/44 âyetinde başkalarına emir ve tavsiye ettiği iyiliği kendisi yapmayan, insanları nehyettiği halde kendisi kötü işler yapmaktan geri durmayanların ahiretteki akıbeti ise Hz. Peygamber’in şu hadisi ile bildirilmiştir: “Bir kimse kıyamet günü getirilerek cehenneme atılır ve karnında bağırsakları fırlamış bir halde değirmen döndüren merkep gibi döner. Cehennem halkı yanına gelerek: ‘Ey falanca, bize iyilik yapmayı emreden ve kötülük yapmaktan alıkoyan sen değil miydin? Bu ne haldir?’ diye sorar. O kimse de onlara: ‘Evet iyilik yapmanızı emreder ancak kendim yapmazdım. Kötülük yapmaktan alıkoyar ancak kendim kötülük yapardım.’ diyerek cevap verir.”²⁹ Hz. Peygamber yine bu meyanda: “İnsanlara hayrı öğreten fakat nefsinı unutan âlim, başkalarına ışık veren ve kendini yakan kandile benzer.”³⁰ buyurmak suretiyle sahip olduğu ilimden kendi yararlanmayan ve aynı zamanda tutarsız bir kişilik örneği gösteren ilim sahiplerinin, ilimlerinden faydalanmaları bir yana nihâî noktada eylem alanına geçir(e)medikleri bu ilmin kendilerine zararı olacağını haber vermiştir.

İslâm dininin temel kaynakları olan Kur’an-ı Kerîm’den ve hadîs-i şeriflerden getirilen örnekler bütün olarak değerlendirildiği zaman, inanç-söylem-eylem/iman-amel bütünlüğü ve tutarlılığının iman sahibi kimsede bulunması gereken bir nitelik olduğu görülmektedir. Öyle ki bu tutarlılığı sağlamayanlar kınanmakta, kişinin yapmadığı şeyleri söylemesinin Allah katında büyük bir nefret uyandırdığı bildirilmekte, başkalarına tavsiye ve telkin ettiği iyi işleri kendileri yerine getirmeyenlerin ahiretteki cezalarından bahsedilmektedir. Kur’an’ın ve Hz. Peygamber’in verdiği bu öneme rağmen tutarlılık niteliğinin gerek genel olarak insanlarda gerekse özel olarak müslüman toplumların fertlerinde bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durum da karşımıza “oksimoron” kavramını çıkarmaktadır.

3. Oksimoron Dindarlık: Bir Kavram Denemesi

Antik Yunan dili kökenli olan ve lafzî olarak “açıkça/keskin aptallık” anlamına gelen oksimoron kelimesi Türk Dil Kurumu sözlüğünde “zıt anlamlı iki kelimenin bir arada kullanılması”³¹; Oxford sözlüğünde ise “zıt ya da birbiriyle uyuşmayan terimlerin, ifade ya da anlatıma güç kazandırmak amacıyla birlikte kullanıldığı söz söyleme sanatı, terimler arasındaki çelişki”³² olarak tanımlanmaktadır. Başka bir tanıma göre oksimoron: “Temel veya alt anlamları zıtlık/çelişki barındıran kelime ve kelime gruplarının mantığa aykırı bir şekilde bir arada kullanılmasıdır.”³³ Eski Türk edebiyatında belâgat sanatı içerisinde “müştemilü’z-zıddeyn” ismiyle kullanılan oksimoron kavramına³⁴ Türkçe karşılık olarak “ikirciklem” kelimesi önerilmiş: “Anlatıcı tarafından karşıtlık ilkesi temelinde alıcı üzerinde hayret uyandırma, şaşkınlık, farkındalık ve aykırılık yaratmaya yönelik zıt kavramları çağrıştıran sözcüklerin bir arada kullanılmasıyla ortaya çıkan sözcük öbekleşmesi”³⁵ şeklinde kapsamlı bir tanımla yapılmıştır. “Tek kişilik ordu, düzenli kaos,

²⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 20/223-224.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), “Bed’ü’l-Halk”, 10; Müslim, “Zühâ”, 51.

³⁰ Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cem’ül-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 2/167.

³¹ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*, “oksimoron” (Erişim 22 Ekim 2024).

³² *Oxford English Dictionary*, “oxymoron” (Erişim 22 Ekim 2024); *Online Etymology Dictionary*, “oxymoron” (Erişim 5 Nisan 2025).

³³ Sinem Kır, “Sebk-i Hindî’de Oksimoron (Nâilî, Fehîm-i Kadîm, Neşâtî ve Şeyh Gâlib Divanları)” Adlı Eserin Tanıtımı, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 31 (2023), 177.

³⁴ Necati Açıköz, “‘Müştemilü’z-zıddeyn’ veya ‘Oksimoron’”, *Türk Edebiyatı Dergisi* 464 (2012), 65.

³⁵ Ahmet Güngör, “İkirciklem (Oxymoron) Uyumsuzluğun Uyumu”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 23 (2014), 107.

sabit değişken, sanal gerçeklik, orijinal kopya, özgür köle, açık sır, sessiz çılgılık, hîle-i şer'îyye" gibi ifadeler oksimoron örnekleri olarak zikredilebilir.

Oksimoron dindarlık kavramını tanımlamadan önce zikredilmesi gereken önemli bir husus, tanıma konu olan durumu betimlemek için neden Batı kaynaklı bu kelimenin seçildiğinin açıklanmasıdır. Batı kökenli bir kavram olan oksimorona, İslâm düşünce geleneği içerisinde doğrudan karşılık gelen açık ve net bir kavram bulunmamaktadır. Bu doğrultuda, mutlak bir mütakabiliyet beklentisiyle böyle bir kavram arayışına girmenin hem dilbilimsel hem de mantıksal açıdan isabetsiz olduğu söylenebilir.³⁶ Bununla birlikte Kur'an'da, oksimoron dindarlık (iman-amel/inanç-eylem tutarsızlığı) manasını içeren "nifâk" ve "fısk" kelimeleri geçmektedir. Nifâk ve nifâk durumu içinde olan kimseyi ifade eden "münafık" Kur'an'ın anlam alanı içerisinde kalben inanmadığı halde inanmış gibi görünen ve kafa karışıklığı, şüphe ve benzeri nedenlerle imanla inkâr arasında gidip gelen kimseleri nitelemek için kullanılır. Fısk ve fısk halinde olan kimseler için kullanılan fâsık kelimesi ise Kur'an'da müslümanlar için kullanıldığında imanı olduğu halde Allah'ın emirlerine riayet etmeyen kimseleri ifade eder. İslâm âlimlerinin fâsık kavramını farklı şekillerde tanımladıkları, bazen bu kavramı büyük günah işleyenler için bazen de farzları yerine getirmeyenler için kullandıkları görülmektedir.³⁷ Bu çalışmada söz-inanç-eylem arasındaki tutarsızlığı belirtmek üzere teklif edilen "oksimoron dindarlık" kavramının nifâk kavramından farkı, itikadî açıdan bir ikiyüzlülük veya zihnî buhrânlar içermemesidir. Zira oksimoron dindar olarak tanımlayacağımız kimseler kendilerini hem iç dünyalarında müslüman olarak kabul etmekte hem de kendilerini çevrelerine bu şekilde tanıtmaktadırlar. Ayrıca bu kimselerin inanç-eylem tutarsızlıklarının sebebi de içinden çıkamadıkları derin şüpheler yahut aklın tatmin olmama gibi sebepler değildir. Oksimoron dindarlık kavramını fâsık kavramından farklılaştıran husus ise onu sadece büyük günahları veya farzları terk etmeyi değil büyük veya küçük günahlar, farz, sünnet, müstehap gibi hangi kategoride değerlendirildiği fark etmeksizin bir müslümanda olması veya olmaması gereken özelliklere ve amellere tezat bir biçimde sürülen yaşamı betimleyecek şekilde kullanacak olmamızdır. Ayrıca fâsıktaki günah işleme veya farzları bilinçli olarak terk etmekten farklı olarak oksimoron dindarlık kavramı bu durumun, bireyin bilinçli tercihinin bir sonucu olarak ortaya çıkmasının ötesinde cehalet, irade zayıflığı ve nefisle mücadeledeki yetersizlik gibi nedenlerle oluşmasını da kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Teklif ettiğimiz kavramdaki "dindar" kelimesi ise sözlük anlamı olarak dinî inancı güçlü ve dinin emirlerini yerine getiren kimseyi ifade etse de bizim bu kelimeyi, kendini herhangi bir dinî inanca bağlı olarak tanımlamakla birlikte bu dinî inancın gereklerini yerine getirmede bilinçli veya bilinçsiz az veya çok ihmal içinde bulunan kimseler anlamında kullandığımızı belirtmemiz gerekmektedir.

Yukarıda beyan edildiği üzere iman-söz-eylem bütünlüğü ve tutarlılığı Kur'an'da ve Sünnet'te üzerinde durulan ve müminlerden sahip olmaları beklenen bir özelliktir. Zira iman etmek, iman edilen esaslara uygun bir yaşantıya sahip olunacağını da taahhüt etmek anlamına gelir. Yani Allah'a, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a iman etmiş bir kimsenin, Hz. Peygamber'in örneğinde ve Kur'an'ın ışığında bir dünya görüşüne sahip olması ve bununla tutarlılık arz edecek şekilde vahiy ile bildirilen esasları gözettiği bir yaşam sürmesi gerekir. Bu, ideal kabul edilse de kendini müslüman sıfatıyla tanımlayan birey ve toplumların bu özelliğe sahip olduğunu iddia etmek gerçekçilikten uzaktır. Gerek ibadet gerekse muâmelât alanında İslâm'ın gereklerini yerine getirmeyen ve prensiplerini hayatlarında uygulamayan örnekleri müşahade etmek -maalesef ki- hiç de zor değildir. Müslüman olduğunu beyân ettiği halde üzerine vâcip kılınmış ibadetleri kısmen veya tamamen yerine getirmeyen, bilakis gıybet, yalan, dedikodu, iftira, zulüm, kul hakkı yeme ve benzeri İslâm'ın men ettiği davranışların kendisinde görüldüğü kimseler karşımıza inancı ve söylemleriyle çelişen bir yaşantıya sahip insan profilini çıkarmaktadır ki böyle bir profil de akla "oksimoron" kavramını getirmektedir. Zira zıtlık ve çelişkinin bir arada bulunması manasını ihtiva eden bu kavram, kendisini dindar/müslüman olarak tanımladığı halde kabul ettiği değerleri pratik hayatına yansıtmayan bireylerin durumu ile örtüşmektedir. Bu bağlamda "oksimoron dindarlık" kavramının, iman-söylem-eylem arasında var olan bir tür içsel çelişkiyi ve bu çelişkinin dışa yansıyan halini tanımlamak için kullanılabileceği düşünülmektedir. Bu açıdan oksimoron kavramının, her ne kadar dilbilimsel açıdan birbiriyle çelişen iki durumu/vasfı ifade etse de modern çağda yaygın bir şekilde örneklerini müşahade edebileceğimiz tutarsız dinî yaşantıyı betimlemek için kullanılmasının uygun olduğu değerlendirilmektedir. Oksimoron sanatının eleştiri alanında sıklıkla kullanılmasından³⁸ hareketle "oksimoron dindarlık" kavramının bir eleştiri barındırdığını da belirtmemiz gerekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında, söz konusu durumu ifade etmek için bu kavram kullanılacaktır.

Bu noktada şunu da belirtmek elzemdir ki oksimoron dindarlık kavramıyla tanımladığımız durum, gerek herhangi başka bir inanca sahip olan gerekse kendini müslüman vasfıyla tanımlayan kimselerin

³⁶ Ahmet Sait Sıcak, *Tefsirde Spekülatif Yorum Ashâbü'l-Karye Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 47.

³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/202-203.

³⁸ Hasan İsi, "Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Oksimoron Örnekleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016), 135.

büyük bir kısmında gözlemlenebilecek bir durumdur. “Oksimoron müslümanlık” yerine “oksimoron dindarlık” kavramını tercih etmemizin nedeni budur. Zira bir insanın inanç, söz ve eylemlerinin birbiri ile eksiksiz bir şekilde uyum ve tutarlılık göstermesi; zalim, cahil,³⁹ nankör,⁴⁰ azgın,⁴¹ aceleci,⁴² cimri,⁴³ hırslı-telaşlı⁴⁴ ve zayıf⁴⁵ olma gibi niteliklere sahip olan insan fitratına aykırı bir durumdur. Böyle bir özellik ancak peygamberler için düşünülebilir. Dolayısıyla oksimoron dindarlık, yalnızca İslâm’da değil, tüm dinî inanç sistemlerinde arzu edilen ve ideal olan bir durum olmamakla birlikte, bir bakıma doğal ve kaçınılmaz bir olgu olarak değerlendirilebilir. Çalışmamızda dikkat çekilmek istenen husus ise İslâm’ın tüm emir, nehiy, tergîb ve terhiybine tam olarak riâyet etmemekten kaynaklanan bir tutarsızlıktan ziyade, İslâm’ın temel prensiplerine tamamen zıt olan ve bireyi aşarak toplumsal sorunlara meydan verebilecek, hatta dışarıdan bakan birinin, o kişinin müslüman olduğunu tahmin edemeyeceği ya da daha kötüsü buna ihtimal vermeyeceği türde bir tutarsızlık içeren yaşamlardır. Mükemmel bir inanç-söz-eylem tutarlılığı ideal olsa da ulaşılması güç bir hedeftir. Oksimoron dindarlık ise söz konusu hedefe ulaşma yolunda bir engel olarak durmaktadır. Bu durumda yapılması gereken; hedefe ulaşma yolundaki engelin farkında olmak, bu engeli ortaya çıkaran sebepleri ve bundan kaynaklanan sorunları tespit etmek suretiyle engeli aşarak yola devam etmek ve bu yolda sebat etmektir. Zira hedefe ulaşmak kadar hedefe götürecek yolda olmak da önemlidir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında oksimoron dindarlığı ortaya çıkaran sebepler ve oksimoron dindarlığın beraberinde getirdiği sonuçlardan bahsedilecek ve netice kısmında inanan bir bireyde inanç-söz-eylem tutarlılığının sağlanabilmesi yolunda mesafe kaydedilebilmesi için yapılması gerekenlere dair bazı önerilerde bulunulacaktır.

4. Oksimoron Dindarlığı Ortaya Çıkaran Sebepler

4.1. Kur’an’da Oksimoron Dindarlığı Ortaya Çıkaran Sebepler

Kur’an’a bakıldığı zaman insanın yaratılış özelliklerinden biri olan nankörlüğün, oksimoron dindarlığı ortaya çıkaran nedenlerden biri olduğu görülmektedir. er-Rûm 30/33-34⁴⁶, el-İsrâ 17/67⁴⁷ ve ez-Zümer 39/8⁴⁸ âyetleri; zorluk anında Allah’ın varlığını kabul edip ona sığınan, ancak bu zorluk ortadan kalktığında tabiri caizse Allah’ı unutan ve Allah’ın buyruklarına mugayir davranışlar sergileyen insanları nankör olarak nitelendirmektedir. Bu ve benzeri Allah’a karşı nankörlük ve unutkanlıktan bahseden âyetlerin genellikle inkârcılara ve münafıklara hitap ettiği görülse de⁴⁹ bu âyetlerin müslümanları ilgilendiren yönü de bulunmaktadır. Şöyle ki inkârcılar ve münafıklar gibi müslümanlar da hayatlarının farklı dönemlerinde bazen zorluklarla bazen de nimetlerle karşılaşmaktadırlar. Kendini müslüman olarak addettiği halde, yalnızca zorluk ve darlık anlarında Allah’ı ve ona karşı olan sorumluluklarını hatırlayan, ancak bolluk ve refah dönemlerinde inancının gereklerini yerine getirmeyen kişilerin tutarsız davranmış olacakları açıktır. Tutarlı bir müslümandan beklenen zorluk anında sabretmesi, Allah’a dua etmesi ve bu zorluğu atlatmanın meşrû yollarını araması; bolluk ve refaha ulaştığı zaman ise bu imkânların asıl sahibini unutmuyarak Allah’a şükretmesi ve sahip olduklarından ihtiyaç sahiplerini de yararlandırmasıdır. Dolayısıyla zorluk-darlık/bolluk-refah durumları ile karşılaştığında sahip olduğu imanın kişinin tavrına nasıl ve ne ölçüde yansıtacağı, onun tutarlılığının tespitinde belirleyici bir faktördür.

Kur’an’da oksimoron dindarlığın sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilecek bir diğer faktör, insanın dünya nimetlerine karşı aşırı hırslı olmasıdır. et-Tevbe 9/24. âyet,⁵⁰ insanın yaratılış amacı olan kulluk görevini yerine getirmek üzere gönderildiği dünyada, kendisine hem bir imtihan vesilesi hem de hayatını sürdürebilmesi için araç olarak sunulan nimetleri bu amaç doğrultusunda kullanmaması veya bu gayeye aykırı şekilde elde etmesi ve onlara aşırı sevgi ve bağlılık göstermesinin doğuracağı olumsuz sonuçlara dikkat çekmektedir. Dünya hayatının ancak sınırlı bir süresinde kişiye fayda sağlayacak nimetlere sahip olmaya yönelik kontrolsüz ve aşırı hırslı, kişinin inandığı değerlerle tutarlı bir yaşantı sürmesini

³⁹ el-Ahzâb 33/72.

⁴⁰ el-Hacc 22/66.

⁴¹ el-Alak 96/6.

⁴² el-İsrâ 17/11.

⁴³ el-İsrâ 17/100; el-Meâric 70/20-21.

⁴⁴ el-Meâric 70/44.

⁴⁵ en-Nisâ 4/28.

⁴⁶ “İnsanlar bir darlığa uğrayınca Rablerine dönerek ona yalvarırlar. Sonra Allah, katından onlara bir rahmet tattırınca içlerinden bir kısmı kendilerine verdiklerimize nankörlük ederek Rablerine eş koşarlar. Safa sürün bakalım, yakında göreceksiniz.”

⁴⁷ “Denizde bir tehlikeyle karşılaştığınız zaman, o tapındığınız varlıkların hiçbirini yanınızda olmaz, Allah’la baş başa kalırsınız. Fakat Allah sizi karaya çıkarıp kurtarıncı da tutar O’ndan yüz çevirirsiniz. Evet, insanoğlu çok nankördür.”

⁴⁸ “İnsana bir zarar dokunduğu zaman Rabbine yönelerek ona yalvarır. Sonra kendi tarafından ona bir nimet verdiği zaman daha önce ona yalvardığını unuttur ve Allah’ın yolundan saptırmak için ona eşler koşar. De ki: Küfrünle az bir süre yaşayıp geçin! Şüphesiz sen cehennemliklerdensen.”

⁴⁹ en-Nahl 16/53-54, 83; el-Ankebût 29/65-66; Lokmân 31/32; Fussilet 41/50-51.

⁵⁰ “De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabalarınız kazandığınız mallar, kötü gitmesinden endişe ettiğiniz ticaret, hoşunuza giden evler size Allah’tan, Resûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise artık Allah’ın hükmünün gerçekleşmesini bekleyin. Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez.”

engelleyecek önemli bir etken olduğu değerlendirilmektedir. Zira yaratılış amacını ve sahip olduğu imkânların birer imtihan niteliği taşıdığını unutan bireyin, inandığı değerlerle tutarlı bir hayat sürmesinin zorlaşacağı izahtan vârestedir.

Oksimoron dindarlığı ortaya çıkaran bir başka sebep ise insanların bencil ve kibirli olmasıdır. *“İnsanın başına bir bela geldiğinde bize yardım için yalvarır; fakat ona katımızdan bir iyilikte bulunduğumuz zaman: ‘Bunlar bana (kendi) bilgi ve becerimden/bunlara layık olduğuma dair Allah katındaki bilgiden dolayı verilmiştir!’ der. Hayır! Bu bir imtihandır, ama çoğu onu anlamaz.”* (ez-Zümer 39/49) âyetinde sahip olduğu nimet ve imkânları Allah’ın lütfu olarak değil kendi bilgi, beceri ve faziletinin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olarak gören insan tipinden bahsedilmektedir.⁵¹ Aslında sahip olduğu zaman nasıl bir tavır takınacağını ortaya çıkması için bir imtihan unsuru olarak kendisine verilen imkânları bencilliği, egosu ve kibri nedeniyle kendinden bilen bireylerin, zaman zaman da olsa dinî konularda gerekli hassasiyeti göster(e)memeleri ve oksimoron tarzda dindarlık sergilemeleri kaçınılmazdır.

Kur’an’da oksimoron dindarlığın ortaya çıkmasının nedenlerinin; nankör, hırs sahibi, bencil ve egolu olmak gibi insanın sahip olduğu birtakım özellikler olduğu görülmektedir ki bu özellikler bir yandan insan psikolojisi ile bağlantılıdır. Bu nedenle oksimoron dindarlığı ortaya çıkaran psikolojik sebepler, müstakil bir başlık altında ele alınmalıdır.

4.2. Oksimoron Dindarlığın Psikolojik Sebepleri

Psikologların çoğunluğu, insanların gözlemlenebilir davranışlarının arkasında bazı ihtiyaçlarını giderme arzuları bulunduğu görüşündedirler.⁵² Oksimoron dindarlığın ortaya çıkma sebeplerinden birisinin de bireylerin, evrensel olarak kabul edilen temel psikolojik ihtiyaçlarını (özerklik, yeterlik ve ilişkili olma)⁵³ karşılama hususunda tercih ettikleri yol olduğu düşünülmektedir. Söz konusu ihtiyaçların giderilmesi sürecinde insan bazı durumlarda inandığı değerlerle muvafık olmayan bir tavır ve tutumda bulunabilir. Somutlaştırılacak olursa, günde beş vakit namaz kılmak, şartları sağlandığı takdirde malın zekâtını vermek, yalan söylememek, gıybet yapmamak, adil olmak gibi hususları yerine getirmenin İslâm’ın emri olduğunu, kendini müslüman olarak tanımlayan herkes bilmektedir. Bununla birlikte yaşam içerisinde karşılaşılan farklı durumlar, içerisinde bulunulan sosyal ortam ve şartlar kişiyi bu söz konusu ibadet ve amellerin dinî bir gereklilik olduğu inancından vaz geçirmese bile bunları davranışa aksettirmekten alıkoyabilir. Dışarıdan bakan bir göz tarafından oksimoron dindarlık olarak tanımlanabilecek bu durumun bireyde içsel bir çelişki oluşturmaya da söz konusudur. İnancının gereğini yaşa(ya)mayan bireyin böyle bir durumda içerisinde bulunduğu çelişkinin meydana getirdiği ruhî gerginlik durumuna karşı savunma mekanizması oluşturmaya doğaldır. Böyle bir durumda birey, aklileştirme yoluyla sürdürdüğü yaşam tarzını, dinin ortaya koyduğu yaşam biçiminin yerine geçirmek suretiyle mevcut yaşam şeklini ideal kabul edip yaşadığı çelişkiyi kendisinden uzaklaştırma yoluna gidebilir.⁵⁴ Mezkûr çelişkinin oluşturduğu manevi gerginliğin giderilmesinde kullanılan diğer bir yol ise “Allah bağışlayıcıdır.”, “Benim kalbim temiz/niyetim iyi” ve benzeri söylemler/düşüncelerle çelişkiyi normalleştirmektir. Kendisine dinî sorumluluklarını hatırlatacak ortamlardan uzak durmayı tercih ederek içerisinde bulunduğu çelişkiyi görmezden gelmeye çalışması da bu durumda bireyin yöneleceği yollardan biri olabilir. Her hâlükârda böyle bir durum bireyin iç dünyasında çatışmalar yaşamasına neden olacak, dış dünyada ise inancı ile uyum arz etmeyen yaşantıya sahip bir insan profili sergilemesini kaçınılmaz kılacaktır. Genel olarak kişinin sahip olduğu inancı içselleştirememesi ile açıklanabilecek bu durumun nedenleri, psikolojik açıdan bazı kuramlarla temellendirilmeye çalışılmıştır.

Amerikalı sosyal psikolog Leon Festinger’in (1919-1989) ilk olarak 1957 yılında ortaya koyduğu “Bilişsel Çelişki Teorisi”; bireylerin duygu, düşünce ve davranışları arasında bir uyum sağlama eğiliminde olduklarını savunur. Teoriye göre bireyin düşünce ve davranışları arasında uyumsuzluk olduğunda veya zihninde çelişkili iki biliş (düşünce, inanç veya fikir) bulunduğu, bu durum psikolojik bir rahatsızlık hissi yaratır. Çelişki, özellikle bireyin benlik saygısını tehdit ediyorsa daha büyük bir rahatsızlık doğurur ve bu his, bireyi uyumsuzluğu azaltmak için bilişsel bir değişiklik yapmaya motive eder. Bu rahatsızlıktan kurtulmak amacıyla birey, ya davranışını ya da çelişkili bilişlerden birini değiştirmeye yahut uyumlu yeni

⁵¹ Bu insan tipinden: *“Karun: ‘Bu mal-mülk bana sahip olduğum ilim sayesinde verildi.’ dedi. O, Allah’ın ondan önce kendisinden daha güçlü ve daha zengin olan nicelerini helâk ettiğini hiç mi bilmiyor? Günaha batmış kimselere (suçu böylesine aşikâr olanlara azap etmek için) sorgu sual bile gerekmez.”* (el-Kasas 28/78) âyetinde de söz edilmektedir.

⁵² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1990), 2.

⁵³ Zeynep Cihangir Çankaya, “Özerklik Desteği, Temel Psikolojik İhtiyaçların Doyumu ve Öznel İyi Olma: Öz-Belirleme Kuramı”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/31 (2009), 24.

⁵⁴ M. Doğan Karacokun, “Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 36.

bilişler eklemeye yönelebilir.⁵⁵ Aronson'a göre teori, bireyin yalnızca "akıllı bir varlık" değil, aynı zamanda davranışlarını "akla uygun hale getirmeye çalışan bir varlık" olduğu varsayımına dayanır.⁵⁶ Bu teori, bireyin kendi içerisinde yaşadığı çelişkiden haberdar ve rahatsız olduğunu; tutarsızlıktan kaynaklanan bu durumu akla uygun kılarak düzeltme yoluna gidebileceğini ileri sürmektedir. Bireyin akla uygun davranışlarda bulunması veya yapacağı işlerin akla uygun olduğunu düşünmesi/kabullenmesi elbette gereklidir. Böyle bir durumda akla uygun olan elbette ameli imana değil imanı amele öncül kılmaktır.

Henri Tajfel (ö. 1982) ve John Turner (ö. 2011) tarafından geliştirilen "Sosyal Kimlik Teorisi"; bireylerin kimliklerinin, sosyal gruplar aracılığıyla tanımlandığını ve bu kimliklerin davranışlarını şekillendirdiğini savunur. Bu teoriye göre bireyler kendilerini bireysel özelliklerinden ziyade ait oldukları gruplar üzerinden konumlandırmakta ve bireysel kimliklerini, oluşturdukları bu sosyal kimlik çerçevesinde tanımlamaktadırlar.⁵⁷ Bu teorinin perspektifinden bakıldığında zaman oksimoron dindarlığın yaygınlaşmasının, sonraki nesiller için yanlış bir din algısı oluşturabileceği değerlendirilmektedir. Zira bireyler, sosyal grupların normlarına ve değerlerine uyum sağlamak için inançlarını ve davranışlarını bu çerçevede düzenlerler. İnancı ile eylemi tutarlılık arz etmeyen "müslüman" bireylerin çoğunlukta olduğu bir toplumda yetişen fertlerin bu durumu normal addetmesi ve kendi dinî yaşantılarını da bu model üzerine inşa etmeleri şaşırtıcı olmayacaktır. Bu durum, psikoloji bilimindeki "uyuma davranışı" kavramı ile açıklanabilir. Uyuma: "Bireylerin, grupların büyüklüğünden, söz birliği etmesinden, doğrudan veya dolaylı baskılarından etkilenmesi sonucu onların tutum, düşünce, kanaat ve davranışlarında meydana gelen geçici değişimler"⁵⁸ olarak tanımlanır. Bireyin tutum ve davranışlarının yalnızca kendi tercihi ile değil sosyal etkileşimle birlikte başkalarının etkisi neticesinde şekillenmesi ile uyuma davranışı meydana gelir.⁵⁹ Uyuma davranışı, bireylerin sosyal çevrenin beklentilerini karşılamak, kabul görmek, takdir edilmek, alay edilmemek gibi çeşitli sebeplerden dolayı onların kendi inançlarından farklı şekilde hareket etmek ve grup normlarına uygun davranışlar ortaya koymak suretiyle karşılık vermelerine yol açabilir. Uyuma davranışı, bireyin inançları ile sosyal çevrenin beklentileri arasında denge kurma çabasının bir sonucudur. Ancak bu denge sağlama çabası, inanç yitimine sebebiyet vermese bile ona dair değerlerden ve uygulamalardan bireyin uzaklaşmasına ve dolayısıyla oksimoron bir dindarlığa yol açabilir.

Bireyin inançları ile tutarsız eylemler ortaya koymasının bir diğer nedeninin de güdülenme sorunları yaşaması ve irade zayıflığı olduğu söylenebilir. Birey, inancının gereklerini yerine getirmek istese de iradesinin zayıf olması ya da gereken motivasyona sahip olmaması nedeniyle söz konusu çelişki ortaya çıkabilir. Özellikle güçlü bir öz denetim mekanizmasının eksikliği, çelişkili davranışların sürmesine neden olabilir.

"Aynı anda iki ya da daha fazla rol gönderiminden birisine uyulması ve diğerine uymanın güçleşmesi söz konusu olduğunda ortaya çıkmakta"⁶⁰ olan rol çatışması da oksimoron dindarlığın bir sebebi olarak gösterilebilir. Bireyin mesleği, içerisinde kalmaya mecbur olduğu sosyal ortam gibi sebeplerden kaynaklı olarak aynı anda birden fazla sosyal rol üstlendiği durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu roller arasındaki beklentiler birbiriyle çeliştiği zaman rol çatışması durumu ortaya çıkar ve böyle bir durumda birey söz konusu rollerden birine diğerinden daha fazla uyuma durumunda kalabilir.⁶¹ Böyle bir rol çatışması halinde bireyin inancından, ahlâkından ve dinî değerlerinden ödün vermesi de oksimoron dindarlık durumunu ortaya çıkaracaktır.

5. Oksimoron Dindarlığın Getirdiği Sonuçlar

Çağımızda İslâm toplumunun en önemli problemlerinden birisi, imanın taklit ve yüzeysellik sınırında kalarak içselleştirilmiş ve tahkikî bir yapıya büründürülememesi, bunun doğal bir neticesi olarak da Kur'an'ın insanlara sunmuş olduğu hayat nizamının insan davranışlarına gereğince ve yeterince yansıtılamamasıdır. İnanıldığı söylenen dinin gereklerinin yerine getirilmemesi sonucu ortaya çıkan ve

⁵⁵ Beyza Okumuş, "Bilişsel Çelişki ve Sekülerleşme Teorileri Işığında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 286; Çiğdem Dürüst, "Bilişsel Çelişki Kuramına Göre Boşanmış Bireylerin Değerlendirilmesi", *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counselling* 6/2 (2017), 2.

⁵⁶ Elliot Aronson, "The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective", *Advances in Experimental Social Psychology* 4 (1969), 3.

⁵⁷ Edibe Sözen, "Sosyal Kimlik Kavramı'nın Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Bir İncelemesi", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 23 (1991), 94; Hanife Andaç Demirtaş, "Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar", *İletişim Araştırmaları* 1 (2003), 129-130; Mahmut Mete, "Sosyal Kimlik Teorisi ve Göçmen Kimliğinin Ötekileştirilmesi Süreci: Stereotipleştirmeye Yönelik Psikopolitik Bir Analiz", *Akademik İncelemeler Dergisi* 18/2 (2023), 474.

⁵⁸ Ali Murat Alparslan vd., "Bireylerin Uyuma Davranışlarında Kişisel Değerlerin Rolü: Bir Deney Çalışması", 4. Örgütsel Davranış Kongresi Bildiri Kitabı (Adana: Çukurova Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 2016), 607.

⁵⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı - Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar - Sosyal Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2015), 67-68.

⁶⁰ Daniel Katz - Robert L. Kahn, *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*, çev. Halil Can - Yavuz Bayar (Ankara: Doğan Basımevi, 1977), 202.

⁶¹ Tuğçe Ertem Eray, "Rol Çatışması, Rol Belirsizliği ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: İletişim Fakültesi Dekanları Üzerine Bir Uygulama", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 27 (2017), 203-204.

oksimoron dindarlık olarak tanımladığımız bu durumun gerek birey gerekse toplum için ortaya çıkaracağı birtakım sonuçlar bulunmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen el-Bakara 2/44 âyetinde insanlara emir ve tavsiye ettiği iyiliği kendisi uygulamayan kimselerin, çevrelerini menfi yönde etkileyecekleri açıktır. İnsanları iyiliğe ve dinin buyruklarına çağırırken kendi davranışları bu çağrıya aykırı olan kişiler, yalnızca kendilerine değil aynı zamanda davet ettikleri dine karşı da insanların zihinlerinde şüphe oluşturabilirler.⁶² Zira insanların, bir yandan iyiliğe ve doğruluğa teşvik eden sözler duyarken diğer yandan bu sözlerin sahibinden söylemlerine zıt düşen olumsuz davranışlara şahit olmaları onları doğal olarak bir çelişkiye sevk edebilir. Din adamlarına veya sürekli dinî değerlerden bahseden fakat çelişkili eylemlerde bulunan kişilere olan güvenin sarsılması, bu kişilerin temsil ettiği dine olan güvenin de azalmasına yol açabilir. Bu durum, özellikle dinî kimliği ön planda olan bireylerde görülecek olan oksimoron dindarlığın, yeterli ve sağlam dinî bilgiye sahip olmayan kişileri deizm ve ateizm gibi akımlara yöneltme riskini taşıyan bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Deizm, Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte vahiy ve peygamberlik kavramlarını reddeden bir felsefi akım olarak tanımlanır. Bu akımın günümüzde yaygınlaşmasının insandaki bencillik, nefse düşkünlük ve özgürlük arzusunun, dinin koyduğu kural ve yasaklarla çatışmasından kaynaklandığı söylenebilir. Deizm, Allah ile dünya arasındaki bağı kopararak insanın sınırsız bir özgürlük içinde yaşamasına olanak tanır. Kendi arzularını ilâhlaştıran insan,⁶³ bu anlayışla sorumluluktan uzaklaşır. Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de bu durum, dinî buyrukların reddedilmesine ve peygamberlere karşı çıkılmasına neden olur. İnanç ve eylemler arasında tutarsızlık yaşayan bireylerin, zamanla kendi davranışlarını doğru kabul etmeye başlamaları deizmin yaygınlaşmasında etkili olabilir. İncancı eyleme yansıtamayan kişiler, içsel bir çatışma yaşar ve bu rahatsızlıkla başa çıkmada tercihi dinî değerlerden yana kullanmadıklarında inançlarına uygun olmayan davranışlarını daha rahat benimserler. Bu süreçte, dinî sorumluluk ve hesap bilinci olmaksızın yaşanan bu tutarsızlık, bireyin geçmiş inançlarını sorgulamasına ve yeni bir anlam sistemine yönelmesine zemin hazırlayabilir. Böylelikle deizmin sunduğu seküler yaşam tarzı, kişinin dinî inançtan uzaklaşarak nefsi arzulara odaklanan bir yaşamı benimsemesine uygun bir zemin oluşturur. Sonuç olarak, kaynağı kesin olmamakla birlikte Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali (ö. 40/661) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) gibi şahsiyetlere atfedilen “İnandığı gibi yaşamayan, yaşadığı gibi inanmaya başlar.” sözünde temas edildiği gibi inançlarını yeterince sahiplenmeyen ve bu değerleri günlük yaşamlarında uygulamayan bireyler, zamanla mevcut yaşam biçimlerini doğru kabul etme ve bunları inanç haline dönüştürme riskiyle karşılaşır. Bu tehlikeye yeterince karşı koyamayanlar, egoları ve nefsin istekleri tarafından etkilenerek nihayetinde evrene ve insan yaşamına müdahale etmeyen, din ve peygamberlerin sorumluluk yüklediği bir Tanrı anlayışına sahip olan deizme yönelme olasılığı taşımaktadırlar.

Kur'an'da oksimoron dindarlığın ahirette taalluk edecek sonuçlarına dair de işaretler bulunmaktadır. Menfaat sağlanabilecek durumlarda titizlik gösteren, ancak yeniden diriliş ve hesap gününü görmezden gelerek bile bile kul hakkına girip başkalarına zarar vermekten çekinmeyenlerin ele alındığı el-Mutaffifin 83/1-4 âyetlerinde, amellerdeki tutarsızlık bir iman esası olan yeniden diriliş inancıyla birlikte anılmış; bu tutarsızlığın ahirette hesabının sorulacağı ve cezasının verileceği belirtilmiştir. İncancının gereklerini yerine getirmeyen, hatta incancı muhalif davranışlar sergilemesine rağmen Allah'tan gelen nimeti kendinden, sıkıntıyı ise Allah'tan bilen kişilerin ele alındığı el-Fecr 89/15-25 âyetlerinde ise insanın çıkar sağlama veya zarar görme durumuna göre sergilediği tutarsız davranışların onu azaba götüreceği ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi oksimoron dindarlığın hem dünya hem de ahiret açısından menfi sonuçları bulunmaktadır.

Sonuç

Kur'an, insanlara yaratıcısını ve varoluş sebebini öğreten, onları hidâyete ulaştıracak olan yaratılış maksadına uygun yaşam yolunu bildiren ilâhî bir hitaptır. Yaşantısını nasıl geçirmesi gerektiğine dair Kur'an insanlara rehberlik ederken onları icbâr etmemiş, insanların kendi iradeleriyle bu yolu seçmelerini istemiştir. Zira insan, kendisini diğer varlıklardan ayıran mümeyyiz özelliği akıl ve iradesi ile yapmış olduğu tercihleri eyleme dökmesiyle değer kazanan bir varlıktır. İnsanın bir fikri, düşünceyi veya incancı aklın kabul ve tercih etmesi, onun söz konusu fikir, düşünce ve incancı gereklerini yerine getirmeyi de kabul ettiği anlamına gelir. Bunun pratik hayata uygulanması yani kişinin sahip olduğu dünya görüşü/fikir/inanç ile uyumlu bir şekilde yaşaması tutarlılık olarak nitelendirilir. Tutarlılık, insanın onurlu bir hayat yaşaması için vazgeçilmezdir. Bundan dolayıdır ki gerek felsefi/ahlâkî öğretiler gerekse dinler, insanın söz-inanç ve eylemleri arasında bir bütünlük ve tutarlılık olması gerektiğini vurgularlar. İnsanlara yol gösteren son ilâhî buyruk olan Kur'an da başta Saf sûresi 2. âyet olmak üzere çeşitli yerlerde tutarlılığı müslümanın sahip olması gereken bir özellik olarak belirtmekte, oksimoron dindarlık olarak adlandırdığımız iman ettiği hususlara mugayir davranışlar sergileyen, inandığı dinin değerlerine, emir ve yasaklarına gereken önemi

⁶² Nazım Bayraktar vd., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017), 37-38.

⁶³ “Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü? Şimdi sen, bu adamı da doğru yola getirmekle yükümlü olabilir misin?” (el-Furkân 25/43).

ver(e)meyen kimselerin cezalandırılacaklarını bildirmektedir. Aynı vurgunun Hz. Peygamber'in sünnetinde de müteaddit kez yapıldığı görülmektedir.

Toplumda, dinî ve ahlâkî değerlere dair herhangi bir kanaate sahip olmayan bireylerle karşılaşmak neredeyse mümkün değildir. Ancak bireylerin belirli inanç ve değer yargılarını savunmaları ve olayları bu temelde yorumlamaları, her zaman bu değerlerle uyumlu bir yaşam süreçleri anlamına gelmemektedir. Hayatın çeşitli zorlukları karşısında insanlar, benimsedikleri değerlerden teorik olarak vazgeçmemekle birlikte, bu değerleri eksiksiz bir biçimde pratiğe dökme konusunda yetersiz kalabilirler. Karşılaştıkları güçlükler, zaman zaman onları inançlarına veya düşüncelerine aykırı seçimler yapmaya itebilir. Aslında bu durum, hata yapmaktan ve günah işlemekten berî olmayan insan için beklenmedik bir durum değildir. Burada olumsuzluğuna dikkat çekilmek istenen husus, inanç ile eylem arasındaki tutarsızlığın normalleş(tiril)mesidir. Hâlbuki İslâm insandan, inancı ile bütünlük sağlayacak eylemler yapmasını beklemektedir. Bu noktada inanç-eylem uyumunu sağlayacak olan, bireyin irade gücü ile inancına olan bağlılığının derinliğidir. Bu güç ve derinlik, oksimoron dindarlığın tezâhürüyle ters orantılıdır. İmanını içselleştirmiş bireyler, güçlü bir iradeyle inançlarına muvafık bir hayat sürebilirler. Buna karşın içselleştirilememiş bir inanç ve zayıf irade ise oksimoron dindarlığı yani bir inanca sahip olduğu iddiasına karşın bu inancın gereklerinin yerine getirilmediği, bilakis söz konusu inanca muhalif davranışların ortaya konulduğu bir durumu ortaya çıkaracaktır ki bunun da hem birey hem de toplum açısından menfi neticeleri beraberinde getireceği açıktır. Bilhassa dindarlığı/dinî kimliği ile ön plana çıkan kişilerden sadır olan oksimoron dindarlığın, nitelikli ve yeterli dinî bilgiye sahip olmayan bireyleri din hakkında şüphe duymaya, dinden ve dinî değerlerden uzaklaşmaya, hatta deizme ve ateizme yönelmeye sevk etme potansiyelinin olması, üzerinde önemle durulması gereken bir noktadır. Birey ve toplum açısından böylesine risk oluşturan oksimoron dindarlığın ortaya çıkmasını engellemek elbette ki alınacak bazı önlemlerle mümkün olacaktır.

Bireyde düşünce, inanç ve eylem uyumunun sağlanması, kişilik yapısı ve otokontrol becerisiyle yakından ilişkilidir. Kişilik gelişiminin büyük oranda okul öncesi dönemde şekillendiği göz önünde bulundurulduğunda ebeveynlerin çocuklarına yaklaşımlarının, onlar için sağladıkları büyüme ortamının ve onlara olumlu/olumsuz örnek olma şekillerinin çocukların kişilik gelişimi süreçlerinde kritik bir noktada olduğu âşikârdır. Ayrıca çocuklara gelişim seviyelerine uygun sorumluluklar vermenin de tutarlılık ve sorumluluk bilincini destekleyeceği değerlendirilmektedir. Zira tutarlılık, ancak sorumluluk bilincine sahip bir kimseden beklenilebilecek bir özelliktir.

Bireylerin tutarlılık vasfını kazanmasında, insanla alakalı her konuda olduğu gibi eğitimin de önemli bir rolü bulunmaktadır. Ezber bilgilerden ziyade anlamaya ve uygulamaya dayalı bir din eğitimi, bireylerin dinî bilgileri özümsemelerine katkı sağlayacaktır. Ayrıca öğrencilere ahlâk ve değerler eğitiminin yalnızca teorik bilgilere dayalı olarak değil bunlara sahip olmanın kazanımlarını, sahip olmamanın ise kayıplarını yaparak ve yaşayarak idrak edebilecekleri etkinliklerle verilmesi de önem arz etmektedir. Buna karşın, eğitim sürecinde dayatmacı bir yaklaşım sergilenmesi, eleştiri ve sorgulamaya izin verilmemesi ya da eğitimi veren kişilerin öğrettikleri inançlarla uyumlu davranmadıkları yani oksimoron dindarlık örnekleri gözlemlenirse söz konusu din eğitimi alan bireylerin inanç-eylem tutarlılığına sahip olmaları olabildiğince zor bir hale gelecektir.

Tutarlılık özelliğini kazanmak adına bireysel çabaların da büyük önemi vardır. Kişiler; düşüncelerinin, inançlarının ve eylemlerinin bir uyum içinde olup olmadığını sürekli sorgulamalı ve fark ettikleri tutarsızlıkları gidermek için gerekli gayreti göstermelidirler. Bunun için de gerekli olan, bireyin kendine ve çevresine karşı olan sorumluluk bilincinin ötesinde Allah'a karşı bir sorumluluk bilincine sahip olmasıdır. Takva kavramı ile de ifade edilebilecek bu otokontrol mekanizmasının hakkına riayet ederek işletilmesi, oksimoron dindarlığın ortaya çıkmasının önündeki en büyük engel olarak değerlendirilebilir.

İslâm'ın, inananların vazgeçilmez bir niteliği olarak gördüğü inanç-eylem tutarlılığına dair farkındalık oluşması son derece önem arz etmektedir. Zira bir yanlışın düzeltilmesi, ancak o yanlışın haberdar olmak ve onu yanlış olarak kabul etmekle mümkün olabilir. İnanan bir kimsenin, insan olmanın beraberinde getirdiği bazı fitrî özellikler nedeniyle hayatı boyunca mutlak bir iman, söz ve amel tutarlılığı sergilemesi elbette mümkün değildir. Bununla birlikte tutarlılığın kendisinden istenilen ve beklenen bir özellik olduğunun farkında olarak bunu sağlamaya çalışması gerekmektedir. Bu farkındalık ve çabanın olmadığı durumlar, kaçınılmaz olarak oksimoron dindarlığı ortaya çıkaracaktır. İnancı sözde olup özüne sirayet etmeyen ve inandığını söylediği/inandığına inandığı değerler yokmuş gibi yaşayanların akıbeti ise "Allah buyurur: 'İşte böyle! Sana âyetlerimiz geldiğinde onları unutmuştun, bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun!'" (Tâhâ 20/126) âyetinde bildirildiği gibi aynı şekilde yok sayılmak olacaktır.

Kaynakça

- Açıkgöz, Necati. "Müştemilü'z-zıddeyn' veya 'Oksimoron'". *Türk Edebiyatı Dergisi* 464 (2012), 65-67.
- Ak, Ahmet. "Ebu'l-Müin en-Nesefî'ye Göre İman-Amel İlişkisi". *Dinî Araştırmalar* 8/24 (2006), 245-252.
- Alparslan, Ali Murat vd. "Bireylerin Uyuma Davranışlarında Kişisel Değerlerin Rolü: Bir Deney Çalışması". 4. *Örgütsel Davranış Kongresi Bildiri Kitabı*. 606-611. Adana: Çukurova Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 2016.
- Aronson, Elliot. "The Theory of Cognitive Dissonance: A Current Perspective". *Advances in Experimental Social Psychology* 4 (1969), 1-34.
- Aydın, Ömer. *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Bağış, Mehmet. "Mezhebî Tefsirlerde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şefaât Meseleleri (Zemahşerî, Tabersî, Râzî Örneğinde)". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/28 (2020), 885-905.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1990.
- Bayraktar, Nazım vd. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Dinsel Şüphe Problemi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1409.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çankaya, Zeynep Cihangir. "Özerklik Desteği, Temel Psikolojik İhtiyaçların Doyumu ve Öznel İyi Olma: Öz-Belirleme Kuramı". *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 4/31 (2009), 23-31.
- Çınar, Nazım. "İman ve Salih Amelin Güzel Ahlak Üzerindeki Etkisi". *Genç Mütefakkirler Dergisi* 4/2 (2023), 524-538.
- Dalkıran, Sayın - Baykan, Deniz. "Gazzâlî'nin İman-Amel Anlayışı". *EKEV Akademi Dergisi* 25/85 (2021), 377-400.
- Demir, Fethi. "İman-Amel İlişkisi ve Bunun İnsan Davranışlarına Etkileri (Eş'arilik Özelinde)". *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 10 (2022), 69-88.
- Demir, Nisa Derya. "Kur'an'da el-Yevmü'l-Âhir İfadesi ve İman-Amel İlişkisi Açısından İncelenmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2021) 103-132.
- Demirtaş, Hanife Andaç. "Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar". *İletişim Araştırmaları* 1 (2003), 123-144.
- Dürüst, Çiğdem. "Bilişsel Çelişki Kuramına Göre Boşanmış Bireylerin Değerlendirilmesi". *Turkish International Journal of Special Education and Guidance & Counselling* 6/2 (2017), 1-18.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Râid b. Sabrî İbn Ebî Alefe. Riyad: Dâru'l-Hadâra, 1436/2015.
- Eray, Tuğçe Ertem. "Rol Çatışması, Rol Belirsizliği ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: İletişim Fakültesi Dekanları Üzerine Bir Uygulama". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 27 (2017), 201-213.
- Gümüšoğlu, Hasan. "İmanın Artması-Eksilmesi Meselesi ve Amel ile İlişkisi". *Diyanet İlmi Dergi* 44/2 (2008), 127-144.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'an Penceresinden İman, Amel, Hayat, Ahiret ve Kainat'a Bakış*. İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995.
- Güngör, Ahmet. "İkirciklem (Oxymoron) Uyumsuzluğun Uyumu". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 23 (2014), 102-121.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. *Tefsîru Muhyiddîn b. Arabî*. 2 Cilt. b.y., y.y., ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaut - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.
- İsi, Hasan. "Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Oksimoron Örnekleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016), 135-153.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem - Cemalcılar, Zeynep. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar - Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 2015.
- Karacoşkun, M. Doğan. "Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004), 23-36.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

- Katz, Daniel - Kahn, Robert L. *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*. çev. Halil Can - Yavuz Bayar. Ankara: Doğan Basımevi, 1977.
- Kayıoğlu, Nurullah. "Hak Dini Kur'an Dili'nde Fatiha ve Bakara Sûreleri Çerçevesinde Bilgi İman Amel İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (2014), 85-98.
- Kır, Sinem. "Sebk-i Hindî'de Oksimoron (Nâilî, Fehîm-i Kadîm, Neşâtî ve Şeyh Gâlib Divanları)" Adlı Eserin Tanıtımı. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 31 (2023), 177-183.
- Kırca, Celal. "Bir Âyetin Işığında Molla Hüsrev'de İman-Amel Münasebeti". *Diyanet İlmi Dergi* 24/1 (1988), 37-46.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-işârât*. thk. Abdullatif Hasen Abdurrahman. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Kutub, Seyyid. *Fî zılâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1423/2003.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Fâtîma Yûsuf el-Haymî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1425/2004.
- Mete, Mahmut. "Sosyal Kimlik Teorisi ve Göçmen Kimliğinin Ötekileştirilmesi Süreci: Stereotipleştirmeye Yönelik Psikopolitik Bir Analiz". *Akademik İncelemeler Dergisi* 18/2 (2023), 469-488.
- Mevdûdî, Ebü'l A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*. ed. Ali Bulaç. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991
- Okumuş, Beyza. "Bilişsel Çelişki ve Sekülerleşme Teorileri Işığında Başörtüsünü Çıkarma Davranışının İncelenmesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 281-308. <https://doi.org/10.14395/hid.1057989>
- Online Etymology Dictionary. Erişim 5 Nisan 2025. "oxymoron". <https://www.etymonline.com/>
- Oxford English Dictionary. Erişim 22 Ekim 2024. "oxymoron". <https://www.oed.com/>
- Özbay, Ahmet. "Saf Sûresi 2. ve 3. Âyetler Bağlamında İnsanın Söz-Eylem Tutarsızlığı". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/1 (2021), 209-236.
- Özdeş, Talip. "Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 5-21.
- Özdeş, Talip. "Amelin İmandan Bir Cüz Olup Olmadığı Problematigi (Kur'an ve Sünnet Merkezli Bir Değerlendirme)". *Tafsir Dergisi* 1/1 (2021), 51-64.
- Öztürk, Resul. "Kelâmî Açıdan Ümitsizlik (Yeis) ve İman-Amel İlişkisi". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 43-56.
- Polat, Hatice. "Mu'tezilî Düşünce'de İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekeb-i Kebîre'nin Durumu". *Mutalaa: Karabük İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2022), 74-94. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6759631>
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sıcak, Ahmet Sait. "İlkelilik Ahlakı Açısından Kur'an'da Uhud Gazvesi'nin Anlatımı ve Şûrâ Prensibi". *10. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi Tam Metin Kitabı*. ed. Ender Eyuboğlu-Sami Baskın. 621-629. Rize: Saybilder Yayınları, 2018.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Tefsirde Spekülatif Yorum Ashâbü'l-Karye Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Sözen, Edibe. "Sosyal Kimlik Kavramı'nın Sosyolojik ve Sosyal Psikolojik Bir İncelemesi". *Istanbul Journal of Sociological Studies* 23 (1991), 93-108.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1422/2002.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecîd Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebü'îsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 22 Ekim 2024. "oksımoron". <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkmen, Hasan. "Şemsüddîn es-Semerkindî'de İman-Amel İlişkisi". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 21-39.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *Esbâbü'nüzûli'l-Kur'an*. thk. Kemâl Besyûnî Zaglûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fâsık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yüce, Fatma. "Ahlâkta Tutarlılık ve Denge Modeli: Aşırılık ve Eksiklik Ortasında, Objektif ve Bütüncül Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (Aralık 2019), 1257-1277. <https://doi.org/10.18505/cuid.620235>.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Mu'avvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.